

سید مهدی شهیدک

سیری در دعا و نگارش منون دعاپی

چکیده:

یکی از راه‌های بسیار مؤثر نشر معرفت، فرهنگ و اخلاق والای انسانی در سطح عام و در میان توده‌ها - و ایجاد مدرسه‌ای عام برای ساختن روح مردم و تبیین ابعاد صبر و استقامت (بُعدهای گوناگون دگرگون گشتن و ساخته شدن)، دعا و متون دعایی است. دعا به آن اندازه - و با آن کیفیت بسیار متعالی - که در اسلام مطرح شده، و ابزار حرکت تعلیم و تربیت قرار گرفته در ادیان و مکاتب دیگر مطرح نشده است؛ از آنجا که این همه حقایق و معارف تربیتی و علوم عالی الهی و تعالیم متعالی انسانی در جای دیگری - جز اسلام - وجود نداشته است و ندارد پس می‌توان مکاتب دعا را، یک حرکت تربیتی مؤثر، و یک مدرسه روحی تکامل و تربیتی والا به شمار آورد.

اندریشه‌های

شماره ۸۲

۵۲

دانش آموخته رشته الهیات، معارف اسلامی و ارشاد دانشگاه امام صادق علیه السلام - ورودی ۷۳

حال دعا که حال اهتزاز و جنبش روح انسان به سوی دیار ملکوت و ارتباط مجذوبانه و عاشقانه دل با الله است اشرف و اعزّ حالات آدمی است و غایت از تمام عبادات، تحصیل همان حالت است. چنانکه فرموده اند:

"الدعاء مخ العبادة" چه آنکه حقیقت عبادت، تذلل و عرض نیاز مخلوق به آستان خالق است؛ و این، به گونه‌ای بسیار روشن، در دعا ظاهر می‌شود. به همین جهت در آیه کریمه "و قال ربکم ادعونی استجب لکم ان الذین یستکبرون عن عبادتی سید خلون جهنم داخرین"؛ پروردگارتان فرمود: "مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم، در حقیقت، کسانی که از پرستش من کبر می‌ورزند به زودی خوار در دوزخ درمی‌آیند."

زراره در مورد این آیه، از امام باقر (علیه السلام) نقل کرده که فرمود: "هو الدعاء و افضل العباده الدعاء" (مقصود از عبادت در اینجا) دعاست. و برترین عبادت، دعاست.

آنچه توجه به آن لازم است این است که این همه شرف و شکوه جلال، از آن "حال دعا" است نه صرف تلقئه لسان و فقط تلفظ به زبان که نه عشق و شوری در دل پدید آورد و نه اهتزاز و جنبشی در جان بیفکند.

ادبیات دعا در مذهب شیعه

دعا در لغت بمعنی "ندا و صدا زدن" و "خواندن" آمده. به معنای "دعوت کردن" است و در زبان ترکی از آن به "چاغرماق" نیز تعبیر می‌شود. همچنین به معنای فراخوانی و حاجت‌خواهی و به معنای مفهوم طلب میل و توجه به ذات باریتعالی و وجه الله است. دعا در اصطلاح عبارت است از خداخوانی و استغاثه و زاری و درخواست چیزی - از نیک یا بد - برای خود یا دیگری، از درگاه الهی.

حقیقت دعا، یعنی توجه به خداوند متعال و درخواست رحمت و عنایت او، در سرشت هر

مخلوقی - انسان و غیرانسان - نهفته است.

دعا از نظر "فطرت"

چون واقعیت مخلوق چیزی جز فقر و نیاز به خالق نیست و تعلق و آویختگی به خالق، عین تحقق ذات مخلوق است، لذا چنین وجودی هرگز نمی‌تواند در ذات خویش از دعا و تضرع و ابتهال، انفکاک پیدا کند. چه آنکه وی در اصل و اساس خلقتش، به حال "دعا" و دست به دامن خداست؛ هر چند بر اثر تربیتهای ناصحیح، حجابهایی از جهالت و قسوت، چهره فطرتش را پوشانده و او را از فقر و نیاز ذاتی به خدا، غافل کرده و به بیراهه برده باشد.

لذا همین آدم غافل ناآگاه، آنگاه که در تنگنای مصائب به فشار افتاد و علل و اسباب، به کلی از او منقطع گشت، آن پرده‌ها و حجاب‌ها یک جا به کنار رفته و آویختگی فطریش به خدا که همان اصل وجود اوست، بر او روشن می‌شود. در این موقع است که اضطراراً دست به دعا برمی‌دارد و التجا به خدا می‌برد و فریاد "یا ربّاه" از عمق جان سر می‌دهد "و جاءهم الموج من کلّ مکان و ظنّوا أنّهم أحیط بهم دعواً لله مخلصین له الدین" و موج از هر طرف برایشان تازد و یقین کنند که در محاصره افتاده‌اند، در آن حال خدا را پاکدلانه می‌خوانند که: "اگر ما را از این [ورطه] برهانی، قطعاً از سپاسگزاران خواهیم شد."

دعا از دیدگاه "قرآن"

همان گونه که در مقدمه گفته شد، دعا در منطق قرآن کریم، "عبادت" است و شخص معروض از دعا، مستکبر از عبادت خدا محسوب و محکوم به عذاب ذلّت بار جهنم است، چنانکه فرموده است:

"و قال ربکم ادعونی أسستجب لکم ان الذین يستکبرون عن عبادتی سیدخلون جهنم داخرین"؛ پروردگارتان فرمود: "مرا بخوانید تا شما را اجابت کنم، در حقیقت، کسانی که از پرستش من کبر

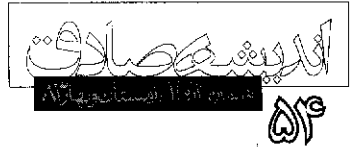
حقیقت دعا، یعنی توجه به خداوند متعال و درخواست رحمت و عنایت او، در سرشت هر مخلوقی - انسان و غیرانسان - نهفته است.

الذین یستکبرون عن عبادتی

سبحان الذی استجاب لهم

سبحان

تا قبل از شیخ طوسی، یکی از مهمترین آثار شاخص در زمینه دعا و زیارت، کتاب کامل الزیارات تألیف ابن قولویه قمی است.

می‌ورزند به زودی خوار در دوزخ درمی‌آیند."

همچنین در آیات آخر سوره فرقان، پس از ذکر صفات عالیّه "عباد الرحمن"، اشاره به کلید اساسی مکارم انسانی فرموده است که:

"قُلْ مَا يَعْبُؤْكُمْ رَبِّي لَوْلَا دُعَاؤُكُمْ"

(ای پیامبر به مردم) بگو: اگر دعای شما نباشد پروردگارم هیچ اعتنایی به شما نمی‌کند. - ارزش قدر و منزلت شما در پیشگاه خدا در گرو دعای شما است -

و ایضاً می‌فرماید:

"ادْعُوا رَبَّكُمْ تَضَرُّعًا وَخُفْيَةً إِنَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ"

پروردگار خود را به زاری و نهانی بخوانید (استنکاف از دعا که تجاوز از مرز عبودیت و بندگی است، منماید؛) که او از حد گذرندگان را دوست نمی‌دارد.

و نیز می‌فرماید:

"وَإِذَا سَأَلَكَ عِبَادِي عَنِّي فَإِنِّي قَرِيبٌ أُجِيبُ دَعْوَةَ الدَّاعِ إِذَا دَعَانِ فَلْيَسْتَجِيبُوا لِي وَلْيُؤْمِنُوا بِي لَعَلَّهُمْ يَرْشُدُونَ"

و هر گاه بندگان من، از تو درباره من بپرسند، [بگو] من نزدیکم، و دعای دعاکننده را - به هنگامی که مرا بخواند - اجابت می‌کنم، پس [آنان] باید فرمان مرا گردن نهند و به من ایمان آورند، باشد که راه یابند.

دعا از دیدگاه "روایات"

از پیامبر اکرم (ص) مأثور است:

"إِفْرَعُوا إِلَى اللَّهِ فِي حَسْبِ حُجَّتِكُمْ. وَالْجُودُ وَالْيَهُ فِي مُلِمَاتِكُمْ. وَتَضَرَّعُوا إِلَيْهِ وَالِدَعْوَةُ فَإِنَّ الدُّعَاءَ مَخْرُجُ الْعِبَادَةِ. وَمَا مِنْ مُؤْمِنٍ يَدْعُو اللَّهَ إِلَّا اسْتَجَابَ. فَأَمَّا أَنْ يُعْجَلَهُ لَهُ فِي الدُّنْيَا، أَوْ يُؤَجَّلَ لَهُ فِي آخِرَتِهِ، وَإِنَّمَا أَنْ يُكْفَرَ عَنْهُ مِنْ دُئُوبِهِ يَقْدِرُ مَا دَعَا، مَا لَمْ يَدْعُ بِمَا تَمَّ"

در حواشی خویش از خدا استغاثه نمایند. در شدید زندگی به پناه خدا بروید. به درگاه او تضرع کنید و او را بخوانید. چه آنکه دعا، مغز عبادت

است. و هیچ فرد باایمانی نیست که خدا را بخواند مگر اینکه خدا دعای او را مستجاب گرداند. منتها یا در همین دنیا خواسته‌اش را می‌دهد؛ و یا به آخرت تأخیر انداخته و آنجا عنایت می‌فرماید، و یا بقدر آنچه دعا کرده از گناهانش می‌آمرزد؛ مادام که کار نامشروعی را از خدا طلب نکند.

از امام صادق (ع) منقول است که فرمود:

"يَا مُيَسَّرُ اُدْعُ وَلَا تَقُلْ: إِنَّ الْأَمْرَ قَدْ فُرِغَ مِنْهُ. إِنَّ عِنْدَ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ مَنَزِلَةً لِأَثْنَالِ إِلَّا بِمَسْأَلِهِ. وَلَوْ أَنَّ عَبْدًا سَدَّقَاهُ وَلَمْ يَسْأَلْ، لَمْ يُعْطَ شَيْئًا. فَسَلْ أَعْظَمَ. يَا مُيَسَّرُ. إِنَّهُ لَيْسَ مِنْ بَابِ يَفْرَعُ إِلَّا يَوْشِكُ أَنْ يَفْتَحَ لِمَصْحَبِهِ"

ای میسر (اسم راوی است) دعا کن و مگو که کار تمام شده است [همه چیز از تقدیر خدا گشته و دیگر دعا فایده‌ای ندارد]. چه آنکه نزد خدای عزوجل منزلتی است که به آن نمی‌شود دست یافت مگر از طریق دعا و تقاضای از خدا. و اگر بنده‌ای دهان خود را ببندد و از خدا نخواهد، چیزی به او داده نمی‌شود. پس بخواه تا به تو بدهند. ای میسر، حقیقت آنکه هیچ دری نیست که کوبیده شود مگر آنکه به زودی به روی کوبنده‌اش گشوده گردد.

در عظمت و اهمیت دعا، روایات بی‌شماری از لسان معصومین علیهم‌السلام وارد شده است که به دو نمونه اکتفا شد.

آفاق تعبیر در دعا

"دعاها با الفاظی فصیح و بلیغ، واژه‌هایی حساس و هیجان‌بار، ترکیب‌هایی جذاب و نفوذگر، مضمون‌هایی ژرف و بیانی تکان‌دهنده روح و بخشنده حیات به دل ادا گشته‌اند. در دعاها آفاقی از تعبیر پدید آمده است که به خوبی می‌تواند دل را بیدار کنند، و شور درونی انسان را برآشوبند، و شعور ناب را در آدمی فعال سازند، و اعماق فطرت را به هیجان آورند، و روح را صیقل دهند، و به انسان صلابت دهند." ۱۵

آفاق جلیل تربیت

دعاهای مختصر و مفصل، با مضمون‌های بی‌مانند انسان‌ساز و جامعه‌پرداز، در انواع مختلف معرفت، و تعهد و رسالت و صلابت و حضور، چنان فراوان است که به چندین مجلد می‌رسد. ما در اینجا به اختصار به ذکر یک نمونه می‌پردازیم.

این نمونه - که ذکر می‌شود - دعایی است بسیار عجیب و بی‌مانند و تکان‌دهنده، در مقیاس تعالی فردی، و تربیت اجتماعی، و تحقق انسانی، در آفاق جلیل تربیت و حضور:

”اللَّهُمَّ ادْخِلْ عَلَيَّ أَهْلَ الْقُبُورِ السُّرُورَ! اللَّهُمَّ اغْنِ كُلَّ فَقِيرٍ! اللَّهُمَّ اشْبِعْ كُلَّ جَائِعٍ! اللَّهُمَّ اكْسُ كُلَّ عَرَبِيٍّ! اللَّهُمَّ اقْضِ دِينَ كُلِّ مَدِينٍ! اللَّهُمَّ قَرِّجْ عَن كُلِّ مَكْرُوبٍ!...“

خداوندا! اسیران خاک را [که در اندوهان عالم برزخ گرفتارند] شاد کن. خداوندا! همه ناداران را توانگر ساز. خداوندا! همه گرسنگان را سیر کن. خداوندا! همه برهنگان را جامه بپوشان. خداوندا! قرض همه قرض‌داران را ادا کن. خداوندا! بار غم از دل همه غمداران بردار!

”اکنون در این دعا و آفاق جلیل آن بنگرید! و روح حیاتی و موج‌آفرین آن را لمس کنید: این چشم‌اندازهای گسترده انسانی، این پهنه‌های کرانه ناشناس عواطف بشری، این اقیانوس موج‌خیز احساسات همگانی، این همه چگونه در این رواق مخلوت الهی، و تَلَاؤُ تَالَهُ الهی تعبیه شده است. در این مکتب به همه افراد تعلیم شده است که حتی در مقام خلوت با خدای خویش چنین و اینسان به یاد همه انسان‌ها و نگران وضع آنان باشند، و همه دردها و گرفتاری‌ها را لمس کنند و برای رفع آنها خداوند را بخوانند.

واژه ”کل“ (همه)، در این دعا بسیار آموزنده است و بسیار پر بار؛ که، همه ناداران، همه گرسنگان، همه برهنگان، همه غریبان، همه بی‌سروسامان‌ها... و آن ”همه“ دیگر.”

در این دعا علاوه بر ابعاد توحیدی و انسانی یاد شده، پیام مهم دیگری که وجود دارد این است که چون مسلمان می‌داند که جهان، جهان اسباب است و خداوند متعال هر کاری را با اسباب آن انجام می‌دهد - بالطبع - توجه می‌یابد که او باید در کنار دعا کردن دست به کار نیز بی‌برد، و در جهت بی‌نیازسازی نیازمندان، و سیر کردن گرسنگان، و پوشیدن برهنگان و... با صدق و کوشایی و به اندازه توان و مقام و موقعیت خویش بکوشد.

نخستین جمله این دعا دربارهٔ مردگان است (آنان که رفتند و دستشان از جهان کوتاه شد، و با نتایج و آثار اعتقادات و افکار و اعمال خویش محسوس گشتند)، و برای آنان از درگاه خداوند متعال سرور و شادی روح مسألت شده است.

و این شروع - از جمله - برای آن است که ما را به یاد آنان بیندازد و بلکه به یاد خودمان نیز، و به یاد روز رفتن از جهان و خفتن در دل خاک گورستان. همچنین جمله آغاز دعا به ما یادآوری می‌کند که مشکل در آن جهان (جهان برزخ و جهان رستاخیز)، مشکل حزن و اندوه است، حزن و اندوهی گران و ماندگار که از یاد دنیا و از دست دادن فرصتهای دنیا بر انسان مستولی می‌گردد، و برای روح انسان، دوزخی گران پدید می‌آورد، یاد فرصت‌هایی که برای عبادت خدا و امکاناتی که برای خدمت به خلق خدا داشته‌ایم و از آنها بهره نبرده‌ایم.

و چنین است فوران اعماق ”دعا“ و اشعه ”آفاق صبرورت“، و پیامهای گوناگون ”تربیت“ که ”مکتب دعا“، تحقق بخش آنهاست.”

دعا و سلوک الهی

اینکه گفته‌اند: ”سلوک، سیر الی الله است اولاً. و سیر فی الله است. ثانیاً، که تمامی ندارد“ از جمله بهترین مقدمات این سیر - هر دو - خواندن متأملانه دعاهای توحیدی و معتبر است. پس هر گاه طالب لعل و گوهری به هم رسد، خورشید از پرورش معدن و کان دریغ نخواهد کرد.”

هیچ فرد با ایمانی نیست که خدا را بخواند مگر اینکه خدا دعای او را مستجاب گرداند. منتها یا در همین دنیا خواسته‌اش را می‌دهد؛ و یا به آخرت تأخیر انداخته و آنجا عنایت می‌فرماید.

آلپوشخصی

شماره ۱۳۸۱ فصلنامه مهر ۸۱

۵۵

بازدید خدای عزوجل منزلتی است که به آن نمی‌شود دست یافت مگر از طریق دعا و تقاضای از خدا.

مصباح‌المتجهد، از کتب نفیس و کم‌نظیر شیعه است. این کتاب گرانقدر مشتمل بر عبادات و دعاهاست که از ائمه طاهرین علیهم السلام در ساعات و روزها و هفته‌ها و ماههای سال رسیده است.

آلوه شکرکده
شعبه اول، روستای نورها

حوزه‌های گوناگون آداب دعا

کتابهای دعا از دید کلی به چند گروه تقسیم می‌شوند:

دسته نخست: کتابهایی است که صرفاً مشتمل بر دعاها بوده و به تناسب تقسیم‌بندی مؤلف و موضوع ادعیه که دربارهٔ روزهای هفته، ماه و یا سال باشد، ترتیب یافته است.

نمونه این نوع کتب ادعیه عبارتند از: ۱- مصباح‌المتجهد، تألیف شیخ طوسی. ۲- اقبال الاعمال تألیف سید بن طاووس. ۳- بلد‌الأمین تألیف کفعمی.

دسته دوم: کتابهایی است که دربارهٔ آداب دعا نوشته شده است.

نمونه این نوع کتب ادعیه عبارتند از: ۱- غدهٔ الداعی و نجاج الساعی تألیف ابن فهد حلی. ۲- آداب دعا تألیف سیدمحمد باقر بن اسماعیل خاتون آبادی.

دسته سوم: کتابهایی است که به نحوی مربوط به امور طلسمات شده و در آنها از تعویذات و ادعیه بهره گرفته شده است.

نمونه این نوع کتب ادعیه عبارتند از: ۱- مهج الدعوات و منهج العبادات، تألیف سید بن طاووس.

دسته چهارم: کتابهای مربوط به استخراج است. دلیل احتساب این آثار در میان کتابهای دعا، این است که دعاهای عندالاستخاره به تفصیل در آنها آمده است؛ علاوه بر اینکه، خود استخراج نوعی دعا است.

نمونه این نوع کتب ادعیه عبارتند از: ۱- فتح الابواب تألیف سید بن طاووس. ۲- مفاتیح الغیب تألیف علامه مجلسی.

دسته پنجم: کتابهای مشتمل بر زیارات است که به هر روی از همان آغاز پیوسته به کتابهای دعا بوده است، کتابهایی که از آنها با عنوان المرار یا شبه آن یاد شده است. شیخ صدوق، شیخ مفید، شهید اول و شماری دیگر از علمای شیعه در این باب تألیفات دارند.

نمونه این نوع کتب ادعیه عبارتند از: ۱- کامل زیارات تألیف ابن قولویه. ۲- المزار تألیف شیخ مفید. گفتنی است که فرهنگ دعا و زیارت تا اندازه

زیادی به یکدیگر آمیخته بوده و به طور معمول در کنار یکدیگر قرار داشته است.^{۱۹}

مراحل آداب دعای شیعی و جوامع مهم و شاخص هر دوره

الف) آداب دعای شیعی تا زمان شیخ طوسی
پیش از شیخ طوسی، آثار فراوانی در گردآوری ادعیه در میان جامعه فرهنگی شیعه تألیف شد، آثاری که شیخ طوسی و عالمان شاخص در زمینه ادعیه، تا قرن‌ها از آنها در تألیف کتابهای دعایی خویش بهره برده‌اند، اما به مرور زمان آن آثار از میان رفته است. اما علیرغم از بین رفتن بسیاری از آثار، با آگاهی از نام کتابها، با ادبیات شیعی در هر موضوع و گستردگی آن آشنا می‌شویم. در زمینه دعا هم می‌توانیم با رجوع به فهرست‌هایی همچون فهرست نجاشی، فهرست طوسی و... فهرستی از ادب دعا را در شیعه به دست آوریم.^{۲۰} تا قبل از شیخ طوسی، یکی از مهمترین آثار شاخص در زمینه دعا و زیارت، کتاب کامل الزیارات تألیف ابن قولویه قمی است.

ابن قولویه قمی، فقیه محدث در قرن چهارم هجری و متوفای ۳۶۸ هـ ق است. و هر گاه به طور مطلق "ابن قولویه" گفته شود منظور وی، یعنی جعفر بن محمد بن قولویه است.^{۲۱}

شیخ طوسی می‌نویسد: وی تألیفات فراوانی دارد از جمله تصنیفات او کتاب جامع الزیارات است.^{۲۲}

کتاب کامل الزیارات در ۱۰۸ باب، تألیف شده که به تصدیق ارباب فن از بهترین کتابهای تصنیف شده در باب زیارت چهارده معصوم علیهم السلام - است.^{۲۳} با حمد و سپاس به درگاه ایزد الهی، شروع، و با عبارت "تمت بعون الملک الوهاب فی تاریخ یوم الاربعاء..." تمام می‌شود.

ب) آداب دعای شیعی از شیخ طوسی تا ابن طاووس

شیخ طوسی مهم‌ترین شخصیت و دانشمند شاخص در قرن پنجم (م ۴۶۰ هـ ق) محسوب می‌شود و صاحب تألیفات فراوانی در زمینه کتب

متعدد علوم اسلامی در فقه، اصول، حدیث، رجال، درایه، تفسیر کلام، دعا و .. است.

مهمترین اثر دعایی که شیخ طوسی تألیف کرده و در اصل پدر ادب دعایی شیعه باید خوانده شود کتاب سترگ و پراج "مصباح المتهدد" است.

مصباح المتهدد، از کتب نفیس و کم نظیر شیعه است. این کتاب گرانقدر مشتمل بر عبادات و دعاهایی است که از ائمه طاهرين عليهم السلام در ساعات و روزها و هفته‌ها و ماههای سال رسیده است. این کتاب یکی از پرازشترین کتب ادعیه شیعه است که از حیث صحت و اعتبار و قدمت، در میان کتب مشابه خود امتیاز خاصی دارد.^{۲۴}

این اثر مفصل در سال‌های اخیر به همت موسسه "فقه الشیعه" و به کوشش آقای "ابوذریبیدار" و با مقابله نسخه‌های متعدد به چاپ رسیده است. شیخ طوسی پس از تألیف این اثر به تلخیص آن همت گماشت که از آن با عنوان مصباح صغیر یاد شده است.^{۲۵} کتاب شریف مصباح المتهدد، با بیانی از طهارت و احکام طهارت شروع می‌شود؛ آنگاه به بیان نمازها و دعاهای نماز، و اعمال ماههای رجب، شعبان، رمضان و .. پرداخته و در آخر کتاب، را به بیان فصلی در احکام زکات اختصاص داده است.^{۲۶}

ج) این طاووس و ادبیات دعا در شیعه:

در تاریخ ادبیات شیعه دوازده امامی شخصیت شاخص و برجسته قرن هفتم - م ۶۶۴ - رضی‌الدین علی بن موسی بن طاووس، جایگاه ویژه‌ای را به خود اختصاص داده است. او متعلق به خاندانی سرشناس و مردی پرهیزگار و عالمی بزرگ بود.^{۲۷}

سید بن طاووس در جهان تشیع شهرت بسزایی دارد^{۲۸} او زبازد عام و خاص در زهد و تقوا و عرفان و اخلاق بود و تقوای وی از بسیاری از عبارات تألیفاتش می‌درخشد.

در کتاب "امل الامل" در ذیل شرح حال سید بن طاووس آمده است: حالات او در علم و فضل و زهد و عبادت و فقاهت و جلالت و وزع و .. مشهورتر از آن است که ذکر شود^{۲۹} ابن طاووس

شمار قابل توجهی تألیف در موضوعات مختلف از خود بر جای گذاشته که مهم‌ترین آنها در زمینه ادعیه است.

مهمترین آثار دعایی سید بن طاووس عبارتند از:

- ۱- اقبال الاعمال ۲- جمال الاسبوع ۳- الدرر الواقیه ۴- مہج الدعوات و منهج العبادات ۵- فتح الابواب ۶- الأمان من اخطار الاسفار و الزمان ۷- فلاح السائل و نجاح المسائل و ...

۱- اقبال الاعمال: در این کتاب دو جلدی ادعیه ماههای سال در دو بخش مجزا از ماه شوال تا ذی‌حجه، و از محرم تا شعبان، فراهم آمده است^{۳۰} همچنین این اثر شریف، توسط مکتب الاعلام الاسلامی به تحقیق جواد قیومی اصفهانی در سه مجلد گردآوری شده است.

۲- جمال الاسبوع بکمال العمل المشروع: این کتاب مستطاب سید بن طاووس، در ۴۹ باب تدوین شده، و درباره نمازها، اذکار و ادعیه‌ای است که مؤمنان باید در روزها و شب‌های هفته، ماه و سال بخوانند. نه باب نخست کتاب درباره دعاهای روزهای هفته است. بیشتر مطالبی که در پی نه باب نخست می‌آید درباره روز جمعه و دعاهایی است که در این روز باید خوانند^{۳۱} کتاب مذکور توسط مؤسسه الآفاق در سال ۱۳۷۱ ش به تحقیق جواد قیومی اصفهانی به چاپ رسیده است.

۳- الدرر الواقیه من الاخطار فیما يعمل فی شهر یوم علی التکرار: این کتاب، مجموعه دعاهایی است که آدمی را از بلاها و خطاهای گوناگون ننگ می‌دارد. کتاب مذکور در ۲۲ فصل تدوین گردیده و دعاهایی را که در آن آمده باید در روزهای ویژه هر ماه تکرار کرد^{۳۲}

۴- مہج الدعوات و منهج العبادات: کتاب باعظمت مہج الدعوات، مربوط به امور طلسمات بوده و در آنها از تعویذات و ادعیه بهره گرفته شده و مشتمل بر انواع حرزهای چهارده معصوم (ع)، قسوت‌های ائمه معصومین و ادعیه‌های مأثور، است^{۳۳}

۵- فتح الابواب بین ذوی ایلیاب و بین ربّ ایریاب فی الاستخارات: این کتاب مهم و مستقل که در زمینه استخاره تألیف شده فتح الابواب سیدبن طاووس است. کتاب شامل مطالبی است در دفاع از استخاره و نشان دادن استفاده‌های مختلفی که می‌شود از آن کرد. دلیل احتساب این نوع آثار در میان کتاب‌های دعا، این است که دعاهای عندالاستخاره به تفصیل در آنها آمده است؛ علاوه بر اینکه، خود استخاره نوعی دعا است.^{۳۸}

۶- ایمان من أخطار الاسفار و الزمان: این کتاب شریف سید بن طاووس در مورد ادعیه سفر و آنچه که در سفر لازم است مراعات شود، تألیف شده است. برخی از مطالب کتاب بدین گونه است: آداب سفر و دعاهای آن و حرزهایی که باید همراه داشت، یارانی که باید همراهشان بود، چگونگی رفتار با همسفران، چگونگی محافظت خود از خطر و مرض، و ادعیه برای مراحل مختلف سفر.^{۳۹}

۷- فلاح السائل و نجاح المسائل فی عمل الیوم و اللیل: این کتاب مستطاب، مشتمل بر دو جزء و شامل ۴۳ فصل است. اولین جزء مشتمل بر سی فصل و شامل ادعیه‌ای است که باید میان ظهر و شب خوانده شود؛ جزء دوم مشتمل بر ادعیه‌ای است که از وقت بیدار شدن برای نماز شب تا قبل از ظهر باید خوانده شود.^{۴۰}

د) ادبیات دعا پس از ابن طاووس تا کفعمی: از زمان درگذشت سید بن طاووس در سال ۶۶۴ تا سال درگذشت کفعمی در سال ۹۰۵ آثار دیگری بر ادبیات دعایی شیعه افزوده شد. یکی از رایج‌ترین این آثار کتاب "عُدّة الدّاعی و نجاح السّاعی" تألیف ابن فهد حلی (م ۸۴۱ق) است.

این کتاب با عنوان نبذه الداعی فی مختصر عده الداعی توسط خود ابن فهد تلخیص شده است.^{۴۱} ابن فهد حلی از دانشمندان و فقه‌های نامی، و صاحب آثار ذی‌قیمت علمی و دینی بوده، و از لحاظ قداست نفس و طهارت روح و تقوی و

فضیلت، نظیر سید بن طاووس، سید مهدی بحر العلوم و از اعظام و افاخم علمای طراز اول محسوب می‌شوند.^{۴۲}

کتاب کم نظیر عُدّة الدّاعی و نجاح السّاعی ابن فهد حلی، دارای یک مقدمه، شش باب، یک ارشاد و یک خاتمه به شرح ذیل می‌باشد:

مقدمه: تعریف دعا، باب اول: تشویق به دعا، باب دوم: اسباب اجابت، باب سوم: اوصاف دعاکننده، باب چهارم: کیفیت دعا، باب پنجم: ذکر، باب ششم: تلاوت قرآن. ارشاد: اهمیت تقوا و ترک گناه، خاتمه: اسماء حسناى الهی.^{۴۳}

یکی از چهره‌های شاخص و درخشان در دعای شیعی، تقی‌الدین ابراهیم بن علی بن حسن بن محمد بن صالح عاملی جبعی معروف به کفعمی است. شیخ کفعمی از مشاهیر فضلا و محدثین و صلحا و متورعین و شخصیتی عابد و زاهد بوده و دارای تصانیف متعددی که بیشتر در زمینه ادعیه و حدیث و موعظه است، می‌باشد.^{۴۴}

در فوائد الرضویه در شرح حال ایشان آمده است: شیخ ثقه، جلیل فاضل، ادیب، محدث، شاعر، عابد و زاهد، معروف به شیخ کفعمی است. و این شیخ صاحب تألیفات شریفه است از جمله: مصباح بلد الامین در دعا.

در مورد مرحوم کفعمی حکایتی غریب نقل است که ملخصش آنکه: "وقتی یکی از کشاورزان جبل عامل، زمین را با گاو شخم می‌کرد برای زراعت کردن، ناگاه به سنگ بزرگی برمی‌خورد، آن را می‌کند، مرده‌ای را با کفن می‌بیند که مثل شخص متحیر سر از خاک برمی‌دارد و به طرف راست و چپ نگاه می‌کند آنگاه می‌گوید: "مگر قیامت برپا شده" این را می‌گوید و می‌افتد، آن شخص زارع نیز با دیدن این صحنه غش می‌کند و وقتی به هوش می‌آید از حقیقت امر تعجبش می‌کند می‌بیند روی آن سنگ نوشته شده بود هذا قبر ابراهیم بن علی الکفعمی."^{۴۵}

شیخ کفعمی، مانند سید بن طاووس، به کتابهای دعا اشتیاق وافری داشت. دو اثر مهم دعایی او که

نفوذی دیرپا در فرهنگ شیعی به دست آورد. عبارتند از: ۱- البلد الأمين. ۲- جنة الأمان الواقیه که به عنوان مصباح کفعمی معروف است.

۱- البلد الأمين: نام کامل آن "البلد الأمين و الدرع الحصین من الادعیه و الاعمال و الاوراد و الاذکار" است که، از کتب مشهور و معتبر در دعا و آداب دینی و امور عبادتی محسوب می شود.

مؤلف، اثر خود را با مقدمه کوتاهی آغاز کرده، سپس به ذکر آداب تطهیر، مختصری از احکام وصیت و نماز میت و تعقیبات نماز، و دعاهای هنگام خواب پرداخته است، آنگاه ادعیه و اعمال هفته، آداب استخاره، اعمال و ادعیه ماهها - با آغاز از ماه رجب، و ختم به ماه جمادی الآخر را آورده و بعد زیارات و نمازهای مستحب را به ترتیب یاد نموده است.^{۲۱}

۲- جنة الامان الواقیه (مصباح): تألیف این کتاب توسط کفعمی، در ۲۷ ذی قعدة سال ۸۹۵ پایان یافته است. این کتاب در پنجاه فصل تنظیم شده و شامل ادعیه و اوراد و اذکار و مشتمل بر آداب دینی و دعایی و امور عبادتی است و تفاوت چندانی با کتاب بلد الأمين ندارد. کفعمی در نقل از کتابهای دعا به طور عمد به نقلهای ابن طاووس متکی است، گر چه به صراحت به این امر اشاره نکرده است. وی در خاتمه حواشی الجنة الامان الواقیه (مصباح) ضمن فهرست، از نام ۲۳۹ کتاب به عنوان کتابهایی که از آنها نقل شده، یاد کرده است.^{۲۲}

قابل ذکر است که آثار مرحوم کفعمی به عنوان منابع و مأخذ در تألیف آثار دعایی توسط آیندگان از جمله شیخ عباس قمی در تألیف مفاتیح الجنان و علامه مجلسی در تألیف زاد المعاد، مورد رجوع و استفاده بوده است.

(و ادبیات دعا پس از کفعمی تا شیخ عباس قمی

پس از مرحوم کفعمی، کتابهای دعایی مهمی نوشته شده، که از میان آنها برخی شهرت ویژه یافته است که عبارتند از:

(۱) **مفتاح الفلاح**: مشهورترین و رایجترین تألیف

در دوره پس از کفعمی - دوره صفویه - که در بین خواص علما معروف است. مفتاح الفلاح تألیف مرحوم شیخ بهائی (م ۱۰۳۰) است.

در کتب تراجم از شیخ بهایی به عنوان شخصیت جلیل القدر، عظیم المنزله، رفیع الشأن، کثیر الحفظ، أستاذ الأساتذہ و المجتهدین، أحد نوابغ الأمة الاسلامیه و ... یاد شده است.^{۲۳}

کتاب شریف و ارجمند مفتاح الفلاح یکی از ارزنده ترین کتب شیعی در فرهنگ دعا، محسوب می شود، اهمیت این اثر با عظمت، یکی به جهت جلالت قدر و شخصیت با عظمت نویسنده این کتاب می باشد و دیگر اینکه یک مجموعه کامل دعایی است که برای اوقات شبانه روزی در هر ساعتی که انسان بخواهد با پروردگار جلیش مناجات کند، برنامه دارد.^{۲۴}

در کتاب "نور علی نور در ذکر و ذاکر و مذکور" تألیف حسن زاده آملی آمده است:

"امید آنکه در حوزه های علمیه، صحف ادعیه و اذکار که از ائمه اطهار ما صادر شده اند، و بیانگر مقامات و مدارج و معارج انسانند از متون کتب درسی قرار گیرند و در محضر کسانی که زبان فهم و اهل دعا و سیر و سلو کنند و راه رفته و راه نمایند، درس خوانده شوند.

در نظر این کمترین اول "مفتاح الفلاح" شیخ بهایی، و پس از آن "عده الداعی" ابن فهد حلّی، و بعد از آن ... در عداد کتب درسی در آیند که نقش خوبی در احیای معارف اصیل اسلامی است."

معلم بزرگ آیه الله ملاحسینقلی همدانی که به فرموده بعضی از مشایخ، سیصد تن از اولیای الهی در محضر او تربیت شده اند، می فرمود: کتاب "مفتاح الفلاح" شیخ بهایی برای عملی کردن خوب است.^{۲۵}

(۲) **زاد المعاد**: کتابی است در زمینه دعا، تألیف

علامه ملا محمد باقر مجلسی (م ۱۱۱۰ ق) به معنی توشه آخرت، مشتمل بر اذکار و ادعیه مذهبی که از

کتاب شریف و ارجمند مفتاح الفلاح یکی از ارزنده ترین کتب شیعی در فرهنگ دعا، محسوب می شود که برای اوقات شبانه روزی در هر ساعتی که انسان بخواهد با پروردگار جلیش مناجات کند، برنامه دارد.

کتاب شریف و ارجمند مفتاح الفلاح یکی از ارزنده ترین کتب شیعی در فرهنگ دعا، محسوب می شود که برای اوقات شبانه روزی در هر ساعتی که انسان بخواهد با پروردگار جلیش مناجات کند، برنامه دارد.

ائمه - سلام الله عليهم اجمعين - نقل شده، و شرح مختصری است از تکالیف و اعمال مستحبی شیعه امامیه و پیش از مفاتیح الجنان شیخ عباس قمی، معروف ترین کتاب معتبر ادعیه شیعه به شمار می رفته است.

این کتاب مشتمل بر چهارده باب برابر با تعداد چهارده معصوم (ع) و مجموعاً چهل و نه فصل دارد.^۳

۳) مفاتیح الجنان: مشهورترین و رایج ترین تألیف مرحوم محدث قمی (شیخ عباس قمی) کتاب شریف و نامدار مفاتیح الجنان است، که چون پس از قرآن مجید، نامی ترین کتاب مورد تقدس جامعه شیعه امامیه و مردم فارسی زبان است، پس از کتاب خدای عالم، در کمتر خانه فرد شیعه بایمانی است که نباشد، لذا نیاز چندانی به معرفی و شرح و بسط مقال ندارد، مع الوصف می گوئیم: محدث قمی چنان که خود در پایان چاپ اول مفاتیح می گوید، آن را در مشهد مقدس و کنار بارگاه پرنور حضرت امام رضا (ع) به سال ۱۳۴۴ هـ ق تألیف کرده است. کتاب مفاتیح الجنان شیخ عباس قمی در سه باب تدوین شده است:

باب اول) در تعقیب نمازها و دعاهای ایام هفته و اعمال شب و روز جمعه و بعضی ادعیه مشهوره و مناجات خمس عشر و غیرها.

باب دوم) در اعمال ماههای سال و فضیلت و اعمال روز نوروز و اعمال ماههای رومی.

باب سوم) در زیارات و آنچه مناسب آن باب است.

جمع بندی و نتیجه

۱- آنچه توجه به آن لازم است این است که این همه شرف و شکوه جلال، از آن "حال دعا" است نه صرف لقلقه لسان و فقط تلفظ به زبان که نه عشق و

شوری در دل پدید آورد و نه اهتزاز و جنبشی در جان بیفکند.

۲- انسان، یا بالفعل و در حال حاضر گرفتار انواع بلیات است و یا بالقوه و در آینده در معرض برخورد با آفات و حوادث گوناگون است و لذا تنها راه رفع بلائی موجود و دفع بلائی متوقع، استغاثه به درگاه خدای عالمیان است که بی خواست او هیچ سببی سببیت ندارد و بی اذن او هیچ عامل مؤثری اثرگذار نمی باشد.

۳- به حکم عقل واقع بین، انسان گرفتار در "دنیای پیچیده به بلا" موظف است دائماً در حال دعا و التماس به خدا باشد، هر چند در حال حاضر، خود را غرق در نعمت و فارغ از هر گونه بلا ببیند. چه آنکه جهان، جهان تغییر است و ممکن است در یک طرفة العین، نعمت، تبدیل به نعمت گردد و مسرت تبدیل به مصیبت شود.

۴- دعا و تدلل به درگاه خدا و درخواست حوایج از خدا، محصور به الفاظی مخصوص که از لسان رسول اکرم (ص) و ائمه معصومین صادر شده نیست، بلکه انسان در مقام دعا آزاد است و در هر حال و در هر جا که هست، به هر لغت و زبانی که برایش ممکن است می تواند اظهار نیاز به درگاه بی نیاز نموده، آنچه را در دل دارد به زبان آورد و با حضرت رب کریم به میان بگذارد؛ اما چه بهتر که سر به آستان مقربان درگاه و عارفان به شئون بندگی، یعنی خاندان عصمت و اهل بیت رسالت - علیهم السلام - گذارد و از لسان آن بزرگواران به دعا و مناجات با خدا بپردازد. چه آنکه تنها آنانند که خدا را تا آنجا که می شود شناخت، شناخته اند و هم به راه و رسم بندگی و عرض نیاز، آنچنان که شایسته است پی برده اند، هم می دانند از خدا چه باید خواست و هم می دانند آن را چگونه باید خواست.

پاورقی ها:

- ۱- (مجلسی، بحار الانوار، ۹۳/۳۰، حر عاملی، وسائل الشیعه، ۱۰۸۷/۴، متقی هندی، کنز العمال، ۶۲/۲)
- ۲- (مؤمن، ۶۰)
- ۳- (طبرسی، مجمع البیان، ۲۰۹/۵؛ حویزی، نور الثقلین، جزء رابع/۵۲۸)
- ۴- (راغب اصفهانی، مفردات/۱۶۹)
- ۵- (مصطفوی، التحقيق، ۲۱۷/۳)
- ۶- (همو، ۲۱۸)
- ۷- (ضیاء آبادی، توبه، ۱۷)
- ۸- (یونس، ۲۲)
- ۹- (مؤمن، ۶۰)
- ۱۰- (فرقان، ۷۷)
- ۱۱- (اعراف، ۵۵)
- ۱۲- (بقره، ۱۸۶)
- ۱۳- (ابن فهد حلی، عدّه الداعی، ۴۰)
- ۱۴- (کلینی، کافی، ۴۶۶/۲)
- ۱۵- (حکیمی، جامعه سازی قرآنی، ۲۱۷).
- ۱۶- (قمی، مفاتیح الجنان/۳۲۶)
- ۱۷- (حکیمی، جامعه سازی قرآنی، ۲۴۰-۲۳۷)
- ۱۸- (همو، ۲۴۱)
- ۱۹- (مجهول، نزه الزاهد/۱۰)
- ۲۰- (همو، ۱۲)
- ۲۱- (دوانی، مفاخر اسلام، ۱۳۲/۳)
- ۲۲- (الفهرست، ۴۲)
- ۲۳- (ابن قنویه قمی، کامل الزیارات مقدمه کتاب)
- ۲۴- (دوانی، مفاخر اسلام/۳۸۱)
- ۲۵- (مجهول، نزه الزاهد/۱۸)
- ۲۶- (طوسی، مصباح المتجهد)
- ۲۷- (اتان گلبرگ، کتابخانه ابن طاووس/۱۳)
- ۲۸- (همو، ۱۴)
- ۲۹- (حر عاملی، امل الامل، ۲۰۵/۲)
- ۳۰- (ر.ک: اقبال الاعمال، سیدین طاووس)
- ۳۱- (نک: جمال الاسوع، سیدین طاووس)
- ۳۲- (نک: الدرر الواقعیه، سیدین طاووس)
- ۳۳- (نک: تهج الدعوات و منهج العبادات، سیدین طاووس)
- ۳۴- (نک: فتح الابواب، سیدین طاووس)
- ۳۵- (نک: الامان، سیدین طاووس)
- ۳۶- (اتان گلبرگ، کتابخانه ابن طاووس/۵۹؛ نک: فلاح السائل، سیدین طاووس)
- ۳۷- (مجهول، نزه الزاهد/۲۷)
- ۳۸- (نک: آئین بندگی و نیایش، غفاری)
- ۳۹- (نک: عدّه الداعی، ابن فهد حلی)

- ۴۰- (امین عاملی، اعیان الشیعه، ۱۸۵/۲)
 - ۴۱- (قمی، فوائد الرضویه، ۷/امین عاملی، اعیان الشیعه، ۱۸۴/۲)
 - ۴۲- (نک: بلدا الامین، کفعمی)
 - ۴۳- (نک: المصباح، کفعمی)
 - ۴۴- (امینی، الغدیر، ۲۴۹/۱۱، حر عاملی، امل الامل، ۱۵۵/۱)
 - ۴۵- (نک: مفتاح الفلاح، شیخ بهایی، مقدمه ناشر)
 - ۴۶- (حسن زاده آملی، نور علی نور/۱۱)
 - ۴۷- (نک: زاد المعاد، مجلسی)
- کتابشناسی:
- ۱- ابن فهد حلی، عدّه الداعی و نجاح الساعی، تهران: دار الکتب الاسلامی، ج اول، ۱۴۰۷
 - ۲- آئین بندگی و نیایش، (ترجمه عدّه الداعی ابن فهد حلی، غفاری) قم: بنیاد معارف اسلامی، ج اول، ۱۳۷۵ ش.
 - ۳- اتان گلبرگ، کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، (ترجمه: سید علی قرآنی، رسول جعفریان) قم: کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی، ۱۳۷۱ ش.
 - ۴- امین عاملی، سید محسن، اعیان الشیعه، بیروت: دار المعارف، ۱۴۰۳ هـ
 - ۵- امینی، عبدالحسین، الغدیر فی کتاب و السنه و الأدب، بیروت: دار الکتب العربی، ۱۴۰۳ هـ
 - ۶- حر عاملی، امل الامل، قم: دار الکتب الاسلامی، ۱۳۶۲ ش.
 - ۷- وسائل الشیعه، تهران: مکتبه الاسلامیه، ج پنجم، ۱۳۹۸ هـ
 - ۸- حسن زاده آملی، نور علی نور در ذکر و ذکر و مذکور، قم: انتشارات تشیع، ج پنجم، ۱۳۷۶ ش.
 - ۹- حکیمی، جامعه سازی قرآنی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ج اول، ۱۳۷۸ ش.
 - ۱۰- حویزی، عبدعلی بن جمعه العروسی، نور الثقلین، قم: بی جا، بی تا.
 - ۱۱- خوارزمساری، روضات الجنات، تهران: کتابفروشی اسلامیه، ۱۴۱۰ هـ
 - ۱۲- دوانی، علی، مفاخر اسلام، تهران: امیر کبیر، ج اول، ۱۳۶۳ ش.
 - ۱۳- راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن فی غریب القرآن، تهران: مکتبه المرصویه، بی تا.
 - ۱۴- سیدین طاووس، اقبال الاعمال، به تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ج اول، ۱۴۱۴ هـ ق.
 - ۱۵- الامان من أخطار الاسفار و الأزمات، بیروت: مؤسسه النور، ۱۴۰۸ هـ
 - ۱۶- جمال الاسوع، بحال العمل

- المشروع، به تحقیق: جواد قیومی اصفهانی، قم: مؤسسه الأفاق، ج اول، ۱۳۷۱ ش.
- ۱۷- الدرر و انوار، قم: من الاخطار فیما یعمل فی شهر یوم علی التکرار.
- ۱۸- فتح الابواب بین ذوی الالباب و بین رب الارباب فی الاستخارات، قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث، ج اول، ۱۴۰۹ هـ
- ۱۹- فلاح السائل و نجاح المسائل فی عمل الیوم و اللیل، به تحقیق: غلام حسین مجیدی، قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ج اول، ۱۴۱۹ ق.
- ۲۰- تهج الدعوات و منهج العبادات، بیروت: مؤسسه الاعلمی، ۱۴۱۴ هـ
- ۲۱- شیخ بهایی، مفتاح الفلاح، تهران: انتشارات حکمت، ۱۳۶۹ ش.
- ۲۲- ضیاء آبادی، سید محمد، توبه (شرحی از دعای سی و یک صحیفه سجاده، تهران: انتشارات نبأ، ج دوم، ۱۳۸۲ ش.
- ۲۳- طبرسی، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المکتبه العلمیه، بی تا.
- ۲۴- فولادوند، محمد مهدی، ترجمه قرآن کریم، تهران: دار القرآن الکریم، ۱۳۷۶ ش.
- ۲۵- قمی، ابن قنویه، کامل الزیارات، تهران: مکتبه الصدوق، ج اول، ۱۳۷۵ ش.
- ۲۶- قمی، شیخ عباس، مفاتیح الجنان، بیروت: دار الاضواء، ۱۴۱۹ هـ
- ۲۷- طوسی، الفهرست، نجف: مکتبه المر تصویه، بی تا.
- ۲۸- کفعمی، علی بن ابراهیم، البندا الامین و الدرر الحصین، بیروت: مؤسسه الاعلمی، ۱۴۱۸ هـ
- ۲۹- المصباح فی الأدعیه و الصلوات و الزیارات، بیروت: اعلمی، ۱۴۱۴ هـ
- ۳۰- کلینی، اصول کافی، تهران: مکتبه الصدوق، ج دوم، ۱۲۸۱ هـ
- ۳۱- متقی هندی، کنز العمال فی سنن الاقوال و الأفعال، بیروت: مؤسسه الرساله، بی تا.
- ۳۲- مجلسی، محمد باقر، بحار الانوار، تهران: مکتبه الاسلامیه، ۱۳۷۸ هـ
- ۳۳- زاد المعاد، تهران: انتشارات سعیدی، ج اول، ۱۳۷۰ ش.
- ۳۴- طوسی، مصباح المتجهد، بیروت: مؤسسه فقه الشیعه، ج اول، ۱۴۱۱ هـ
- ۳۵- مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، قم: مرکز نشر الکتب، ۱۳۹۷ هـ
- ۳۶- مؤلفی مجهول، نزه الزاهد، به کوشش: رسول جعفریان، تهران: اهل قلم، ج اول، ۱۳۷۶ ش.

آل بیت و صلوات